

The Greek Review of Social Research

Vol 161 (2023)

161

Dimensions of the anti-austerity movement in Spanish society and politics: a governmental approach

Giorgos Dimitriou

doi: [10.12681/grsr.35013](https://doi.org/10.12681/grsr.35013)

Copyright © 2023, Γιώργος Δημητρίου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Dimitriou, G. (2023). Dimensions of the anti-austerity movement in Spanish society and politics: a governmental approach. *The Greek Review of Social Research*, 161, 95–121. <https://doi.org/10.12681/grsr.35013>

Γιώργος Δημητρίου*

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΛΙΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΚΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ:
ΜΙΑ ΚΥΒΕΡΝΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Όπως στην Ελλάδα έτσι και στην Ισπανία η δεκαετία 2010-2019 υπήρξε πολιτικά και κινηματικά ιδιαίτερα παραγωγική. Ο στόχος μου είναι να συμπυκνώσω τα βασικά χαρακτηριστικά του κινήματος κατά της λιτότητας στην Ισπανία με την ταυτόχρονη αποτίμηση των επιτευγμάτων του. Παράλληλα, θα αναφερθώ στην κριτική που δέχτηκαν οι πολιτικές στρατηγικές του Podemos και των δημοτιστικών παρατάξεων, που αναδύθηκαν από το κίνημα 15M. Από την αμφισβήτηση του μεταπολιτικού συστήματος της ισπανικής Μετάβασης (Transición), μέχρι την έμφαση στη σχεσιακότητα, τη φροντίδα και την εκθήλυνση της πολιτικής (όπως αποτυπώθηκε στη στρατηγική του νέου δημοτισμού) προκύπτουν χρήσιμες εμπειρίες για τις προϋποθέσεις κατασκευής του νέου homo politicus, μέσω πιο συμμετοχικών και συμπεριληπτικών τεχνικών διακυβέρνησης. Η έννοια της κυβερνολογικής θα με βοηθήσει να συγκεκριμενοποιήσω τους λόγους για τους οποίους τα αιτήματα εκδημοκρατισμού παραμένουν εξίσου επίκαιρα και πολυεπίπεδα.

Λέξεις-κλειδιά: κυβερνολογική, κρίση, Ισπανία, Podemos, δημοτισμός, λαϊκισμός

*Δρ. Πολιτικής Επιστήμης. e-mail: gidimitriou1976@gmail.com

**Το παρόν άρθρο είναι μέρος της έρευνας του συγγραφέα στο πρόγραμμα ΕΛΙ-ΔΕΚ «Η οικονομική κρίση ως στρατηγική διακυβέρνησης: η ελληνική και η ισπανική περίπτωση», με επιστημονικό υπεύθυνο τον καθηγητή Πολιτικής Επιστήμης του ΑΠΘ Αλέξανδρο Κιουπκιολή, και συνεργάτη τον Δρ. Πολιτικής Επιστήμης Γιώργο Βενιζέλο.

*Giorgos Dimitriou**

DIMENSIONS OF THE ANTI-AUSTERITY MOVEMENT
IN SPANISH SOCIETY AND POLITICS:
A GOVERNMENTAL APPROACH**

ABSTRACT

Just like in Greece, in Spain the decade 2010-2019 was productive in both political and social movements. My aim is to summarise the basic features of the Spanish anti-austerity movement, with a parallel assessment of its achievements. In addition, I am also referring to the usual criticism against the political strategies of Podemos and the municipalist platforms that emanated from the 15M movement. From the contestation of the postpolitical Transition regime (Transición), all the way through the relational, caring and feminising political alternatives (put forward by the strategies of the new municipalism) are emerging useful experiences for the construction of a new homo politicus, through inclusive and participatory governmental techniques. The concept of governmentality will help me specify the reasons why the demands for democratisation remain today equally relevant and multileveled.

Keywords: *governmentality, crisis, Spain, Podemos, municipalism, populism.*

* PhD in Political Science. e-mail: gidimitriou1976@gmail.com

**This article is part of the writer's investigation in the HFRI research program "The Economic crisis as a governance strategy: the Greek and Spanish case", with principal investigator Professor of Political Science in AUTH Alexandros Kioupiolis, and fellow researcher in Political Science Dr. George Venizelos.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο παρόν άρθρο θα επιχειρήσω να παρουσιάσω ένα θεωρητικό πλαίσιο κατανόησης του κινήματος κατά της λιτότητας στην Ισπανία, των ειδοποιών χαρακτηριστικών του, των καινοτόμων στοιχείων οργάνωσης και πολιτικού λόγου που εισήγαγε, παράλληλα με μια πρόταση αποτίμησής του. Πιο συγκεκριμένα, η βασική μου θέση έγκειται στο ότι το κίνημα κατά της λιτότητας επικεντρώθηκε σε αλλαγές που αφορούν τον πυρήνα λειτουργίας των κοινοβουλευτικών δημοκρατιών, της νεοφιλελεύθερης νοοτροπίας διακυβέρνησης, αλλά και του τρόπου νοηματοδότησης του δημοκρατικού υποκειμένου. Εν ολίγοις, θα επιχειρηματολογήσω υπέρ μιας εναλλακτικής κυβερνολογικής (governmentality), που ανέδειξαν οι κατελιμμένες πλατειές των ισπανικών πόλεων, σε συνάρτηση με τα χαρακτηριστικά κατασκευής ενός διαφορετικού συλλογικού υποκειμένου με δημοκρατικά προτάγματα. Αφορά, δηλαδή, τη μεταβολή ενός πλαισίου σκέψης ή δράσης πάνω στη δημοκρατική πολιτική, μια νέα παιδεία όπως την προσδιόρισε η Flesher Fominaya (2020, σελ. 23), μια εναλλακτική νοοτροπία σκέψης και δράσης που συνεχίζει να εμπνέει τόσο σε θεωρητικό όσο και σε οργανωτικό επίπεδο. Στην προσπάθειά μου αυτή, υιοθετώ τη μεθοδολογία της σχολής του Essex και της θεωρίας λόγου των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe, σε συνδυασμό με την έννοια της κυβερνολογικής που εισήγαγε ο Michel Foucault.

Η πρόσφατη συμπλήρωση δέκα χρόνων από τον Μάιο του 2011 αποτέλεσε το έναυσμα για την έκδοση πληθώρας κειμένων ή βιβλίων με πρόθεση τον αναστοχασμό πάνω στην πυκνή δεκαετία 2010-2019 (βλ. ενδεικτικά Alberich Nistal, 2016· Fernández-Savater, 2021· Mir Garcia, 2021· Monge Lasiera κ.ά., 2021). Το παρόν άρθρο επιδιώκει να συμμετάσχει στον σχετικό διάλογο που αναζητάει, μεταξύ άλλων, και τις διαφορετικές τακτικές αξιολόγησης των εναλλακτικών πολιτικών πρακτικών. Με τους όρους του Fruela Fernández (2020), μιλάμε για την προοπτική μιας «εκτεταμένης μετάφρασης» (expanded translation), μιας στρατηγικής αποτύπωσης νοημάτων, προθέσεων και συνεπειών που επιχειρήσαν τα κινήματα των πλατειών.

Για τον σκοπό αυτόν, θα ξεκινήσω με την παρουσίαση των καινοτομιών που εμφανίστηκαν στις κινητοποιήσεις του 2011 (π.χ. ανοιχτές και δημόσιες συνελεύσεις, πολυσυλλεκτικότητα χωρίς κομματικές ή ιδεολογικές αγκυλώσεις), και θα προχωρήσω στην περιγραφή του πολιτικού πλαισίου ανάδυσης της λαϊκιστικής αριστεράς του

Podemos ως απόρροιας του κύματος διαμαρτυρίας ενάντια στις πολιτικές των κυβερνήσεων Zapatero (2004-2011) και Rajoy (2011-2018). Ο τελικός στόχος αυτής της σύντομης περιοδολόγησης στη δεκαετία 2010-2019, σε συνδυασμό με την πολλαπλότητα των εμπειριών από συλλογικές δράσεις που εντοπίζω, συνηγορούν στην υπόθεση εργασίας ότι, ενώ σε πολλά επίπεδα οι κινητοποιήσεις δεν πέτυχαν να αλλάξουν δραστικά τους μηχανισμούς διακυβέρνησης, άφησαν, όμως, ένα σημαντικό αποτύπωμα σε επίπεδο κυβερνολογικών προβληματοποιήσεων ή, αλλιώς, στον τρόπο «διακυβέρνησης του εαυτού και των άλλων». Ειδικά, η εμπειρία του νέου δημοτισμού είναι ιδιαίτερα πλούσια αναφορικά με την έμφαση στη σχεσιακότητα, τη φεμινιστική οπτική και την τακτική της φροντίδας (Pérez, 2018· Zechner, 2021).

Η υποτίμηση της ριζοσπαστικής πτυχής του αιτήματος για πραγματική δημοκρατία (DRY: Democracia Real Ya) ως αντανάκλασης των προσδοκιών της μεσαίας τάξης (Bruff, 2014· Rodríguez López, 2022), οι εσωκομματικές έριδες του Podemos και η σύμπλευσή του με πιο σοσιαλδημοκρατικές ή ρεπουμπλικανικές επιλογές (Agustín, 2018, σελ. 157-8· Franzé and Simón, 2019· Rendueles and Sola, 2018, σελ. 37-8), καθώς και η αδυναμία των δημοτιστικών παρατάξεων να επιφέρουν μόνιμες αλλαγές στην τοπική αυτοδιοίκηση, τείνουν να υποβαθμίζουν την αναλυτική και πρακτική εμπειρία που αποκομίστηκε (Fernández-Martínez et al., 2022, σελ. 27). Ο στόχος του παρόντος άρθρου είναι να επισημανθεί η παραγωγικότητα της δεκαετίας της οικονομικής κρίσης στο επίπεδο της αναζήτησης μιας εναλλακτικής σχέσης με την πολιτική. Εντέλει, το κίνημα κατά της λιτότητας θα μπορούσε να ιδωθεί ως ένα πολυδιάστατο εγχείρημα κυβερνολογικής αμφισβήτησης του νεοφιλελευθερισμού που παραμένει επίκαιρο.

2. Η ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΒΕΡΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ HOMO ECONOMICUS

Η σημασία των παρεμβάσεων που προτάσσει το κίνημα των Ισπανών *Αγανακτισμένων* (εφεξής 15M) έγκειται στη διαφορετική νοοτροπία διακυβέρνησης που το συνοδεύει. Στις σελίδες που ακολουθούν, θα επιχειρήσω να το κατανοήσω, από τη μια, ως την πρόθεση αντιπαράθεσης με τις αξίες του homo economicus και, από την άλλη, ως την τακτική δοκιμής εναλλακτικών τεχνικών οργάνωσης. Εν ολίγοις, υποστηρίζω ότι οι ισπανικές πλατείες πειραματίστηκαν με νέα

πρότυπα διακυβέρνησης του εαυτού και των άλλων, των κοινωνικών σχέσεων και των πολιτικών αντιθέσεων.

Η κυβερνολογική προβληματοποίηση αφορά τον ρόλο, τα όρια και τις υποχρεώσεις του κράτους απέναντι στους πολίτες, καθώς και τη σχέση του ατόμου με την πολιτική κοινότητα και τη θέση του σε αυτή (Dardot and Laval, 2013· Gordon, 1991, σελ. 7, 36). Η πρόταση του 15Μ αποτέλεσε τον αντίποδα της αυταρχικής στροφής των κρατικών και ευρωπαϊκών θεσμών, που στόχευαν στην αναδιανομή του κόστους της κρίσης προς το συμφέρον των λίγων και δυνατών, ενώ ταυτόχρονα επεκτεινόταν η οικονομική ασφυξία και η κοινωνική επισφάλεια για τους πολλούς (βλ. χαρακτηριστικές αναλύσεις των Ávila and García, 2015· Matsaganis and Leventi, 2014· Standing, 2011). Σε αντίθεση με την αρχική ερμηνεία της δυτικο-φιλελεύθερης κυβερνολογικής από τον Φουκώ, ο κρατικός μηχανισμός στις αρχές του 21^{ου} αιώνα γίνεται όλο και περισσότερο επεμβατικός στον πυρήνα των δικαιωμάτων του πολίτη (Agamben, 2005· Brown, 2019· Lazzarato, 2012, 2015).

Ο homo economicus είναι το νεωτερικό είδος ανθρώπου που υπολογίζει, μετράει ή μετριέται, και ακριβώς για αυτόν τον λόγο γίνεται εύκολα διαχειρίσιμος και χειραγωγήσιμος (Brown, 2015, σελ. 10· Foucault, 2012, σελ. 246· Gordon, 1991 σελ. 38, 49). Όπως αναφέρει η Wendy Brown, ο homo economicus δεν είναι πια το υποκείμενο του κλασικού φιλελευθερισμού. Γίνεται ένα υποκείμενο βαθύτατα υποταγμένο στον στόχο της μακροοικονομικής ανάπτυξης (Brown, 2015, σελ. 83). Ως εκ τούτου, οφείλει να προβεί σε θυσίες στον βωμό της μελλοντικής απόκτησης δύναμης. Όλες οι πτυχές, οι επιθυμίες και τα πάθη του μεταφράζονται σε επιχειρηματικούς και μετρήσιμους όρους. Δεν υπάρχει τίποτε που να μην γίνεται κατανοήσιμο μέσα από οικονομικά δεδομένα: είναι πάντα, παντού και αποκλειστικά ένα άτομο που στοχεύει στην επικράτησή του έναντι των ανταγωνιστών. Είναι ένα ζωντανό και κινούμενο «ανθρώπινο κεφάλαιο», που οφείλει να επεκτείνεται, να συσσωρεύει και να αναπτύσσεται με στόχο την κατάκτηση της κυριαρχίας (στο ίδιο, σελ. 155, 213).

Από τη στιγμή που ο homo economicus δεν γεννιέται αλλά δημιουργείται από ένα σύστημα αξιών και συμπεριφορών (στο ίδιο, σελ. 84), η ανασύσταση του homo politicus επαφίεται στην ενδυνάμωση του πολιτικού διαλόγου και των τεχνικών οργάνωσης, με τρόπο ώστε να ανακαλυφθεί ή να δημιουργηθεί ένα εναλλακτικό σχέδιο δράσης. Παράλληλα, αν προσεγγίσουμε τη συγκρότηση του υποκει-

μένου «λαός» ως μια ατελή και συναρθρωτική διαδικασία (Laclau, 2007, σελ. ix, 74, 106, 208) η ανάδειξη εξαρθρώσεων, ελλείψεων και εσωτερικών ανταγωνισμών θα έπρεπε να θεωρείται μάλλον ως ευπρόσδεκτη στιγμή για ανοικτότητα και αναστοχασμό, παρά ως απόδειξη αποτυχίας.

Ένα από τα ζητούμενα των κινημάτων κατά της λιτότητας μπορεί να ιδωθεί ως μια δοκιμασία τεχνικών αναδημιουργίας του σύγχρονου *homo politicus*. Η επαναφορά της πολιτικής με όρους κοινωνικής αλληλεγγύης και οικονομικής δικαιοσύνης ανασυνθέτει ένα πολιτικό υποκείμενο που βλέπει τους ανθρώπους γύρω του ως συνεργάτες και όχι μόνο ως ανταγωνιστές, που αντιλαμβάνεται την πολιτική κοινότητα ως κάτι περισσότερο από ένα σύνολο κεφαλαίων (ατομικών ή εθνικών). Ο τρόπος με τον οποίο θα επανέλθουν αυτά τα βαθιά δημοκρατικά χαρακτηριστικά στη δημόσια ζωή είναι άλλωστε και το σημαντικότερο διακύβευμα στη συζήτηση που άνοιξε πριν από δεκαετίες ο Foucault μέσα από την ανάλυση του *homo economicus* (Brown, ό.π., σελ. 78, 85). Το φλέγον πολιτικό ζήτημα ήταν το πώς ακριβώς μπορεί να ξαναρχίσει το νεοφιλελεύθερο υποκείμενο να ζει μαζί και όχι ενάντια σε άλλους, να σκέφτεται πολιτικά και να δρα συλλογικά. Κυρίως, όμως, το δυσκολότερο έγκειται στο να αρχίσει να βλέπει την υποκειμενικότητα έξω από την λογική του κεφαλαίου: όχι μόνο θυσίες για ανάπτυξη και κέρδος, αλλά και ενδιαφέρον για τη δημοκρατία, την οικολογία, την κοινή ασφάλεια και την ευημερία όλων. Μέσα από αυτήν τη στρατηγική κατασκευάζεται μια αληθινά δημοκρατική κοινότητα, ένα νέο συλλογικό υποκείμενο που θα παλέψει ώστε να επανέλθει *το πολιτικό* στη (μετα) πολιτική εποχή μας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Dardot και Laval (2019, σελ. 150-158).

2.1. Το 15M και τα εμπόδια θεσμικών αλλαγών

Οι κομματικοί μηχανισμοί, οι σχέσεις εξουσίας, οι ιεραρχικές δομές και τα αδιαφανή συστήματα λήψης αποφάσεων φαίνονταν ασύμβατα με τη συμμετοχική δημοκρατία, με τις ανοιχτές και συλλογικές διαδικασίες οργάνωσης. Αυτές τις τελευταίες προσπάθησαν να αναδείξουν οι κινητοποιήσεις των πλατειών, επιχειρώντας νέες τακτικές δράσης, διαβούλευσης και συμπερίληψης (Castells et al., 2012· della Porta, 2017· Flesher Fominaya, 2020, σελ. 10). Δοκιμάστηκε ένας νέος τρόπος πολιτικής έκφρασης χωρίς μεσολαβήσεις ή αποκλει-

σμούς. Οποιοσδήποτε και οποιαδήποτε μπορούσε να συμμετάσχει, να μιλήσει, να συνεισφέρει ή να κάνει κριτική και να προτείνει κάτι διαφορετικό. Ταυτόχρονα, ήταν σαφής η πρόθεση να προταχθούν κοινά συμφέροντα και συλλογικές λύσεις μέσα από έναν λόγο (discourse) σύνθεσης της κοινής ταύτισης ενάντια στην πολιτική και οικονομική ελίτ.

Η 15η Μαΐου του 2011 ήταν η μέρα που αποτύπωσε την ανάγκη και την επιθυμία για μια νέα πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Οι μαζικές διαδηλώσεις εκείνης της ημέρας οδήγησαν στην κατάληψη της πλατείας Puerta del Sol στο κέντρο της ισπανικής πρωτεύουσας, δίνοντας το έναυσμα των λαϊκών κινητοποιήσεων. Τα αιτήματα του υπερχρεωμένου πλήθους κωδικοποιήθηκαν και εκφράστηκαν μέσα από τα συνθήματα «Πραγματική Δημοκρατία Τώρα» (DRY), «Δεν Είμαστε Εμπορεύματα» (No Somos Mercancía) κ.ά., που σηματοδοτούσαν την απαίτηση για την επιστροφή της πολιτικής στους πολίτες. Ο λαός δεν μπορεί να είναι απλώς μια επιχειρηματική μονάδα, ένας πελάτης ή ένα καταναλωτικό υποκείμενο. Έπρεπε να ξαναγίνει φορέας δικαιωμάτων, πολιτικών πρωτοβουλιών και συμμετέτοχος στις αποφάσεις που τον αφορούν.

Το ισπανικό 15M χαρακτηρίστηκε ως βαθιά πολιτικό αλλά, συνάμα, και ως αντιπολιτικό (Fernández-Savater, 2019). Το πρώτο επειδή εξέφρασε αγωνίες και αιτήματα που αφορούσαν τον πυρήνα της κοινωνικής ζωής, τα κοινά προβλήματα, τις ανάγκες και τις αγωνίες του καθημερινού αγώνα διαβίωσης. Το δεύτερο γιατί απέρριπτε την κατεστημένη πολιτική των κομμάτων και των οργανωτικών τους μηχανισμών, που θεωρούνταν διεφθαρμένοι και απόμακροι. Η πρόταση του κινήματος ήταν μια διαφορετική αντίληψη περί πολιτικής, μακριά από αυτή των κομμάτων και του μεταπολιτικού κομφορμισμού. Ο στόχος ήταν να δημιουργηθεί μια άλλη αίσθηση για το τι σημαίνει στην πράξη η ενασχόληση με τα κοινά, σε συνδυασμό με τον θετικό επαναπροσδιορισμό της πολιτικής δράσης. Η νέα αυτή μορφή πολιτικής συνοψίζεται σε ορισμένες βασικές αξίες: α) την κοινή σκέψη και δράση, β) τη συλλογική προσπάθεια για τη δημιουργία και φροντίδα ενός κοινού χώρου, ανοιχτού για τους πάντες, γ) τον αυτοπροσδιορισμό ενός συμπεριληπτικού και μη-ταυτοτικού (no-identario) συλλογικού υποκειμένου (Fernández Savater 2019). Ήταν το 99%, οι Αγανακτισμένοι (Indignados), όσοι, όσες και όσα για δεκαετίες δεν φαίνονταν, δεν ακούγονταν και δεν εκπροσωπούνταν από το υπάρχον σύστημα (López-Terra, 2019).

Αλλά η δυναμική της αμφισβήτησης που εξαπλωνόταν στην ισπανική κοινωνία απείχε πολύ από το να αλλάξει τους συσχετισμούς δύναμης στους επίσημους θεσμούς. Την ίδια χρονιά της λαϊκής αγανάκτησης, οι εθνικές εκλογές στην Ισπανία φέρνουν στην εξουσία τη συντηρητική δεξιά του Λαϊκού Κόμματος (Partido Popular – PP) και τον Mariano Rajoy στην πρωθυπουργία. Αυτό το φαινομενικά παράδοξο αποτυπώνεται στα υψηλά ποσοστά αποχής από τις εκλογικές αναμετρήσεις και την εκτεταμένη καχυποψία απέναντι στο υπάρχον κομματικό σύστημα (El País, 2008, 2011· Pérez-Díaz and Rodríguez, 2010, σελ. 138). Παράλληλα, εντείνεται το κενό αντιπροσώπευσης ανάμεσα σε πολίτες και επίσημους θεσμούς, ενώ ενισχύονται οι βλέψεις μιας μερίδας του κινήματος 15Μ να εκφράσουν κομματικά αυτή την έλλειψη. Το ζητούμενο όμως παρέμενε: τι ακριβώς πέτυχε το 15Μ αν οι εκλογές είχαν φέρει στην εξουσία το χειρότερο δυνατό αποτέλεσμα για τον εκδημοκρατισμό; Αλλά κυρίως: πώς συνδυάζονταν το τόσο δημιουργικό και δημοκρατικό 2011 με την επαναφορά της επίσημης πολιτικής σε πιο κοινωνικά συντηρητικές και οικονομικά νεοφιλελεύθερες πολιτικές;

Η νίκη της δεξιάς του Mariano Rajoy έφερε στο προσκήνιο μια άλλη διάσταση της πάλης για δημοκρατία: χωρίς και τη μάχη σε επίπεδο κομματικού συστήματος, τα κέρδη των αγώνων στον δρόμο και τις πλατείες δεν φαίνονταν αρκετά. Η κατεστημένη πολιτική αποδείκνυε ότι μπορεί να λειτουργεί και να ενδυναμώνεται (τουλάχιστον εν μέρει), απλώς και μόνο στηριζόμενη στον συγκεντρωτισμό, τον αυταρχισμό και τα κατεστημένα συμφέροντα. Από την αρχή της κρίσης, όλες οι ραγδαίες και αποφασιστικές θεσμικές αλλαγές ήταν προς την κατεύθυνση της λιγότερης δημοκρατίας και της μικρότερης αντιπροσωπευτικότητας (Boix Palop, 2019· Botti, 2013). Το επίσημο πολιτικό σύστημα παρέμενε αδιαπέραστο και ανεπηρέαστο από τις κινητοποιήσεις.

3. PODEMOS: ΘΕΣΜΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΚΥΒΕΡΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ

Αν επιχειρούσαμε να προσδιορίσουμε δύο βασικές τακτικές πολιτικής παρέμβασης που επηρεάστηκαν από το κίνημα των πλατειών, αυτές θα συνοψίζονταν στον κομματικό σχηματισμό του Podemos και τις πλατφόρμες του νέου δημοτισμού. Παρόλες τις επιτυχίες και τις αποτυχίες, τις καινοτομίες και τις οπισθοδρομήσεις που μπορούμε να

εντοπίσουμε και στα δύο εγχειρήματα, παραμένουν ενδεικτικά της ανάγκης για την υπέρβαση της νεοφιλελεύθερης κυβερνολογικής.

Το Podemos εμφανίζεται για πρώτη φορά τον Ιανουάριο του 2014 με την πρόθεση να συμμετάσχει στις ευρωεκλογές του Μαρτίου. Μετά την καταστολή των διαμαρτυριών και την πώση της δυναμικής των πλατειών, η παρουσία του Podemos σηματοδοτούσε τη μετάβαση από την έξαψη του δρόμου στην εκπροσώπηση του δημοκρατικού πάθους στους επίσημους θεσμούς (Agustín and Briziarelli, 2018). Σε αντίθεση με το επίσης νεοσύστατο κεντροδεξιό κόμμα των Ciudadanos, ο λαϊκιστικός λόγος του Pablo Iglesias και των συντρόφων/-ισών του έδειχνε ότι δεν καλείται απλώς να εκπροσωπήσει τη λαϊκή βούληση, αλλά κυρίως να συμβάλει στην κατασκευή ενός συλλογικού υποκειμένου που θα είναι συμβατό με την αρχή της συμμετοχικότητας και τον στόχο της πραγματικής δημοκρατίας (Agustín and Briziarelli, 2018, σελ. 5-10· Briziarelli, 2018, σελ.108-114· Franzé, 2018, σελ. 50-51). Η ουσιαστική δημοκρατία θεωρήθηκε ότι είχε «υφαρπαχθεί» μέσω ενός συστήματος διακυβέρνησης από πολιτικές και οικονομικές ελίτ που αυτοπροβάλλονταν ως οι μόνες που ήξεραν, μπορούσαν και απέδιδαν (Franzé, 2018, σελ.51-54· Gustran and Quiroga, 2019, σελ.22· Iglesias, 2015· Kornetis, 2019, σελ.75-76). Το οικονομικό κραχ διέψευσε αυτό το εγχείρημα των νεοφιλελεύθερων μηχανισμών, αλλά δεν φαινόταν να αλλάζει τους ίδιους τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Αντιθέτως, καθιερώθηκε ένα ακραιφνώς αντιδημοκρατικό κυβερνολογικό πλαίσιο διαχείρισης του χρέους, χωρίς ούτε τα στοιχειώδη κοινοβουλευτικά πολιτικά προσκόμματα (Lazzarato, 2015, σελ.11).

Σε συνδυασμό με γνώσεις, πρακτικές και ιδέες που ανέδειξαν τα νέα κοινωνικά κινήματα (Álvarez Junco, 1994· della Porta and Caiani, 2009· Laraña et al., 1994), ο αριστερός λαϊκισμός στόχευσε στην ευθεία αντιπαράθεση με την κατεστημένη κουλτούρα διακυβέρνησης. Το Podemos είναι το κόμμα που κατάφερε, ως ένα βαθμό, να συνθέσει σε ένα συνεκτικό πολιτικό λόγο τις διεργασίες της εποχής, να αξιοποιήσει τη δυναμική του κινήματος για την κυβερνητική ανατροπή, ενώ ήταν σαφές ότι ενστερνίστηκε σε μεγάλο βαθμό τις ιδέες της θεωρίας του Ernesto Laclau (Briziarelli, 2018· Eklundh, 2018· Rendueles and Sola, 2018). Παράλληλα με τα στοιχεία του λαϊκιστικού λόγου που συνθέτει το εγχείρημα των Podemos, ιδιαίτερη έμφαση θα μπορούσε να δοθεί στην αλλαγή του κυβερνολογικού παραδείγματος ως μηχανισμού υπέρβασης της νεοφιλελεύθερης πολιτικής.

Δεν επήλθαν όλα τα επιθυμητά αποτελέσματα, δεν έλειψαν οι αμφιταλαντεύσεις, ενώ η ανασύσταση των αντιδραστικών και νεο-συντηρητικών πλευρών της ισπανικής πολιτικής στα τέλη της δεκαετίας κάλυψε τον αρχικό ενθουσιασμό. Κατά πόσο, όμως, αυτές οι ελλείψεις υπερκαλύπτουν τις μεταβολές σε στρατηγικό και ιδεολογικό επίπεδο; Υπάρχουν στοιχεία κυβερνολογικής μετατόπισης στο περιθώριο των θεσμικών ή παραταξιακών πολιτικών; Στις σελίδες που ακολουθούν θα επιχειρήσω να απαντήσω θετικά, με τον προσδιορισμό των όσων θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως καιρίες μετατοπίσεις στις πρακτικές και τις αξίες της δημοκρατικής πολιτικής οργάνωσης.

3.1. Αμφιταλαντεύσεις και ανταγωνισμοί στη στρατηγική του Podemos

Από το 2015 και μετά, οι εκλογικές και οργανωτικές ανάγκες, τα σταυροδρόμια και η χρήση των συμμαχιών ή των αντιπαλοτήτων έφεραν σημαντικές μεταβολές στο κόμμα του Podemos. Για τον Javier Franzé, αυτή η μετατόπιση φαίνεται από τις διαδοχικές φάσεις που περνάει το κόμμα: τη μετάβαση από την ανταγωνιστική σχέση με το σύστημα, στη φάση του αγωνισμού εντός των θεσμών (Franzé, 2018, σελ. 51-52, 58). Οι έντονες αντιθέσεις εκφράστηκαν σε επίπεδο ηγεσίας το 2016 με τη σύγκρουση των δύο από τους ιδεολογικούς πατέρες του κόμματος (Íñigo Errejón και Pablo Iglesias) και την απογοήτευση των συμπαθούντων ή συμμετεχόντων της βάσης. Το εχθρικό πολιτικό περιβάλλον που είχε επικρατήσει (εσωτερικά και διεθνώς) έκανε τις βλέψεις για ριζικές αλλαγές όλο και λιγότερο ρεαλιστικές, γεγονός που μεταφράστηκε στη μεγαλύτερη αποδοχή της μεταπολιτικής κουλτούρας της ισπανικής Μετάβασης (Transición) (βλ. Agustín and Briziarelli, 2018, σελ. 7· Caravantes, 2020· Rendueles and Sola, 2018, σελ. 25-26).

Εντελώς συνοπτικά, θα μπορούσαμε να επικεντρωθούμε σε τρία βασικά σημεία κριτικής απέναντι στην εμπειρία του αριστερού λαϊκισμού που χαρακτήρισε το Podemos: α) στην εξομοίωση του λαϊκισμού με αντι-φιλελεύθερες πολιτικές, β) τον αρχηγοκεντρισμό των λαϊκιστικών κομμάτων, και γ) την αναδίπλωση σε πιο κλασικές οργανωτικές δομές των παραδοσιακών κομμάτων.

3.2. Ο λαϊκισμός ως επίθεση στη δημοκρατία

Όπως έχουν εντοπίσει αρκετοί μελετητές του λαϊκισμού, η συνηθισμένη κριτική απέναντι στα αριστερά λαϊκιστικά κόμματα βασίζεται στο επιχείρημα της εγγενούς ασυμφωνίας τους με τον δημοκρατικό φιλελευθερισμό (Galanopoulos and Venizelos, 2022· Katsambekis and Stavrakakis, 2017· Moffitt, 2016). Για τους Booth και Baert (2020), η σμιτιανή παράδοση του αυταρχισμού παραμένει τόσο στη λογική όσο και την πρακτική των εγχειρημάτων που εμπνέονται από τη θεωρία των E. Laclau και C. Mouffe. Ως επάνοδος της πολιτικής των αντιθέσεων, της ρήξης και της αντιπαράθεσης, ο λαϊκισμός φέρεται να εκφράζει την αναβίωση πολλών μεσοπολεμικών νοοτροπιών: εξομοίωση των διαφορών ανάμεσα στα μέλη του λαού, επένδυση στο συναίσθημα, υποτίμηση της διαφορετικότητας, εθνικο-πατριωτικές ταυτίσεις και δαιμονοποίηση των αντιπάλων. Είναι στοιχεία που φέρνουν τους Booth και Baert να συμπεράνουν την εγγενώς αντι-δημοκρατική φύση του αριστερού λαϊκισμού. Ακόμα και το κίνημα του 15M θεωρείται ότι εμφανίζει, σε κάποιο βαθμό, τα ίδια αντι-δημοκρατικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με την αντι-λαϊκιστική κριτική των Booth και Baert, αν υπάρχουν ομοιότητες ανάμεσα στη δημοκρατία της Βαϊμάρης και την Ισπανία του 2015, αυτές είναι αποτέλεσμα της αναβίωσης των λαϊκιστικών τακτικών (στο ίδιο, σελ. 61).

Σε αντίθεση, όμως, με την αντι-λαϊκιστική κριτική περί υποτίμησης των κοινωνικών διαφορών, η τακτική της συνάρθρωσης του υποκειμένου «λαός» με τους όρους του E. Laclau δεν είναι απαραίτητα ολοποιητική, αλλά κυρίως πολιτικά δημιουργική και δημοκρατικά ενδυναμωτική. Η πολιτική δράση μέσα από συλλογικότητες ή κόμματα είναι πάντα μια επισφαλής και ατελής σύνθεση, εφόσον τα συλλογικά υποκείμενα παραμένουν ιστορικά προσδιορισμένα και πολιτικά καθορισμένα (Butler et al., 2000· Laclau, 2007· Mouffe, 2010). Ως εκ τούτου, εξαρτώνται από ταυτίσεις που είναι μεταβλητές και αναστρέψιμες. Μπορεί ανά πάσα στιγμή να προκύψουν αντιθέσεις, χωρίς να χρειάζεται να παταχθούν και να ακυρώσουν τα πολιτικά εγχειρήματα. Εδώ εντοπίζεται και η σημασία του αριστερού ριζοσπαστικού λαϊκισμού, ο οποίος βασίζεται στην κοινή παραδοχή ότι ένα πολιτικό υποκείμενο προκύπτει μέσα από τα κοινά αιτήματα ενός ετερογενούς συνόλου. Σε αντίθεση με τον αριστερό λαϊκισμό, ο δεξιός λαϊκισμός επιχειρεί να οντολογικοποιήσει τη σύνδεση

ανάμεσα στα μέλη του λαού, επενδύοντας σε σταθερές, διστορικές ταυτότητες (έθνος, φυλή κ.λπ.) (Katsambekis and Stavrakakis, 2017· Mudde and Rovira Kaltwasser, 2013). Όπως διευκρινίζει η Μαρίνα Πρεντούλη, το ιδιαίτερο κάθε φορά περιεχόμενο που συνοδεύει τα λαϊκιστικά εγχειρήματα είναι που τα διαφοροποιεί στρατηγικά και ιδεολογικά (Prentoulis, 2021, σελ. 23-25).

Μέσω αυτής της διάκρισης ανάμεσα στις αριστερές και δεξιές εκφράσεις της λαϊκιστικής τακτικής, η έμφαση δίνεται στην συμπεριληπτική (inclusionary) ή αποκλειστική (exclusionary) διάσταση των πολιτικών στρατηγικών (Mudde and Rovira Kaltwasser, 2013). Η έννοια της κυβερνολογικής προβληματοποίησης επικεντρώνεται σε αυτό ακριβώς το πεδίο διαφοροποίησης με έμφαση στους μηχανισμούς, τις αξίες, τις σχέσεις και τις δυναμικές που εμφανίζονται στο πλαίσιο ενός εγχειρήματος. Ταυτόχρονα, διευκολύνεται ο εντοπισμός των σημείων που μπορούν να εισχωρήσουν αποκλεισμοί ή ανισότητες στο περιθώριο των εκάστοτε ιδεολογικών ή καταστατικών αρχών. Με λίγα λόγια, η έμφαση δίνεται στις επί μέρους επιλογές, τις μετατοπίσεις και στον τρόπο διαχείρισης των διαφωνιών ή των διαφορών.

3.3. Ο αρχηγοκεντρισμός και η κομματική ομοιογένεια

Η πορεία του Podemos έδωσε τροφή για ένα πεδίο κριτικής που αφορά τον ρόλο του ηγέτη, τον αρχηγοκεντρισμό και τον προσωποπαγή χαρακτήρα της κομματικής οργάνωσης (Barrio, 2019). Οι αντιθέσεις ανάμεσα στον ηγετικό πυρήνα του Podemos που εντείνονται μετά το 2016, η σύμπλευση με πιο παραδοσιακές κομματικές τακτικές, και η υποβάθμιση του ρόλου της κομματικής βάσης προμοδοτούν τις απόψεις περί συγκεντρωτισμού και έλλειψης δημοκρατικών διαδικασιών. Η απόφαση συνεργασίας με την Ενωμένη Αριστερά (Izquierda Unida – IU), η μείωση της επιρροής των συνελεύσεων της βάσης για την πορεία του κόμματος και η καθιέρωση μηχανισμών κομματικής ομοιογένειας απογοήτευσαν πολύ σύντομα μεγάλο μέρος συμπαθούντων ή μελών του κόμματος. Όμως, αυτή η μετατόπιση της στρατηγικής μπορεί καλύτερα να κατανοηθεί ως υπαναχώρηση από την υπόσχεση μιας εναλλακτικής και πιο δημοκρατικής κυβερνολογικής ή, αλλιώς, ως σταδιακή υιοθέτηση του νεοφιλελεύθερου θεσμικού πλαισίου δράσης και της κατεστημένης κομματικής κουλτούρας (Errejón, 2021, σελ. 125). Από ιδεολογική και πνευματική

επιρροή, ο ηγετικός πυρήνας του κόμματος απέκτησε καθαρά διαχειριστική προτεραιότητα και ιεραρχία. Αυτές οι στρατηγικές μετατοπίσεις ερμηνεύτηκαν ως απόρροια της εξάρτησης του λαϊκισμού από έναν χαρισματικό ηγέτη (Eklundh, 2018), ως αντανάκλαση της μετριοπάθειας της μεσαίας τάξης σε αντίθεση με τα πιο ριζοσπαστικά αιτήματα των πληβειακών στρωμάτων (Fernández, 2020, σελ. 124-125· Rodríguez López, 2022), αλλά και ως επικέντρωση στην εκλογική επικράτηση σε βάρος της αλλαγής πολιτικού παραδείγματος.

Παρ' όλα αυτά, η μεταστροφή των στρατηγικών του Podemos δεν είναι παραφωνία απέναντι στο φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα διακυβέρνησης, αλλά μάλλον συνέπεια της μεγαλύτερης σύμπλευσης με αυτό. Όπως έχει προ καιρού επισημάνει ο Scheuerman, σε περιόδους κρίσης η ενίσχυση του συγκεντρωτισμού αποτελεί μια αρκετά διαδεδομένη τακτική στα φιλελεύθερα καθεστώτα (2002). Μετά την πρόσφατη οικονομική κρίση, οι ίδιες οι πολιτικές της ΕΕ υιοθέτησαν παρόμοιες τακτικές (Collado Campaña and Jiménez Díaz, 2016· Macchiarelli κ.ά., 2020· Sánchez Berrocal, 2020), ενώ στην περίπτωση της Ισπανίας οι μονομερείς αναθεωρήσεις συνταγματικών κανόνων και η έμφαση στην εκτελεστική ικανότητα της κεντρικής εξουσίας αποτέλεσαν τον πυρήνα των πολιτικών της κρίσης από το ίδιο το νεοφιλελεύθερο σύστημα διακυβέρνησης (Collado Campaña and Jiménez Díaz, 2016, σελ. 46-47· del Pino Matute and Fernández Llera, 2019, σελ. 183· Fernández-Savater, 2019). Η λαϊκιστική αριστερά επένδυσε πολλά στην υπόσχεση ανατροπής παρόμοιων τακτικών διαχείρισης της κρίσης, αλλά φάνηκε να υποχωρεί μπροστά στην προτεραιότητα των εκλογικών τακτικισμών. Παρόλο που μετά το 2011 έγινε αισθητή η αναγκαιότητα αλλαγής των συσχετισμών δύναμης σε θεσμικό και κοινοβουλευτικό επίπεδο, η γενικότερη προσδοκία εφαρμογής μιας εναλλακτικής κυβερνολογικής υποβαθμίστηκε –και τελικά εγκαταλείφθηκε– από το Podemos. Το κόμμα μετατράπηκε σε αυτοσκοπό, και όχι σε ένα μέσο για την επίτευξη συνολικότερων αλλαγών (Errejón, ό.π., σελ. 209, 213).

3.4. Η μεσαία τάξη και ο περιορισμός του ριζοσπαστισμού

Σε αντίθεση με την εξομίωση του αριστερού λαϊκισμού με αντι-φιλελεύθερες νοοτροπίες, η μείωση της ριζοσπαστικότητας του Podemos δείχνει μάλλον προς την μεγαλύτερη αποδοχή των αρχών της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Για τον Rodríguez

López, η βαθιά αντι-δημοκρατική και πατερναλιστική ρίζα από την οποία εκτρέφονται οι μεσαίες τάξεις των φιλελεύθερων δημοκρατιών μπορούν να εξηγήσουν τη στρατηγική του Podemos. Είναι αυτές ακριβώς οι νοοτροπίες που δεν εξαλείφθηκαν πλήρως ούτε στα ριζοσπαστικά κινήματα όπως το 15M. Πολύ δε περισσότερο φαίνεται να διατηρήθηκαν ανέπαφα στη λαϊκιστική αριστερά των κομμάτων όπως το Podemos. Η απώλεια της ταξικής συνείδησης, η έμφαση σε διεκδικήσεις κυρίως ρυθμιστικού και νομικού περιεχομένου για τους δανειολήπτες, τα χρωμένα νοικοκυριά, τους χαμηλόμισθους ή επισφαλώς εργαζόμενους αναδεικνύουν τα μη ριζοσπαστικά στοιχεία του κινήματος κατά της λιτότητας (Rodríguez López, 2022, σελ. 136, 390-391). Επίσης, η λογική της συνολικής εκπροσώπησης ενός και ενιαίου κοινωνικού σώματος μέσω της έννοιας του «λαού», χωρίς εσωτερικές διαφοροποιήσεις ή αντιθέσεις, αποδεικνύουν, κατά τον Rodríguez-López, την υπόθεση ότι αναπαράγονται τα δομικά στοιχεία του πολιτικού συντηρητισμού και στην περίπτωση του αριστερού λαϊκισμού (στο ίδιο, σελ. 395).

Σε μεγάλο ποσοστό, το εγχείρημα του Podemos βασίστηκε σε ένα κύκλο νέων διανοουμένων, που επένδυσαν επικοινωνιακά και στρατηγικά στην αυθεντία που τους προσφέρει το εκπαιδευτικό κεφάλαιο, προσπαθώντας να δημιουργήσουν ένα νέο πολιτικό πλαίσιο λόγου. Η νοοτροπία των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της μεσαίας τάξης είχε ως αποτέλεσμα την ιεραρχική διάρθρωση του κόμματος και την αποξένωσή του από τους ψηφοφόρους (Fernández, 2020, σελ. 124-125). Σε αντίθεση με την αντι-λαϊκιστική κριτική, η πλευρά της υποβάθμισης του ταξικού ζητήματος συντάσσει τον αριστερό λαϊκισμό με το φιλελεύθερο σύστημα διακυβέρνησης. Αντί λοιπόν η παρουσία του Podemos να αμφισβητεί συστατικά στοιχεία του μεταπολιτικού συστήματος, καταλήγει σταδιακά να τα υιοθετεί και να τα ενισχύει.

Ο Alberich Nistal τονίζει τη διαφορά της εκλογικής νίκης από την απόκτηση της εξουσίας: «είναι άλλο να κερδίσεις τις εκλογές και άλλο να κυβερνάς μια πόλη. Ή ακόμη, άλλο είναι να κερδίσεις εκλογές, άλλο να κυβερνάς, και άλλο να έχεις πραγματική εξουσία» (Alberich Nistal, 2016, σελ. 34). Εκτός από την ηγεμονία λόγου (hegemonía discursiva), η τελική επίτευξη της πραγματικής ηγεμονίας (hegemonía efectiva) είναι πολύ πιο περίπλοκη διαδικασία (στο ίδιο, σελ. 118). Η διαφορά έγκειται στη στρατηγική που χρησιμοποιεί δικαιώματα και διεκδικήσεις μόνο στα λόγια, αλλά δεν δείχνει πρόθεση να αλλάξει την κοινωνία και τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού.

διού (στο ίδιο, σελ. 51). Για αυτό το τελευταίο χρειάζεται η συνεχής μάχη απέναντι σε ένα σύστημα διοίκησης που εναντιώνεται σε κάθε πρόθεση ουσιαστικής αλλαγής.

Είτε ως υπερβολικά ριζοσπαστικό και πολιτικά αντι-φιλελεύθερο, είτε ως υπέρμετρα συμβατό με την αστική δημοκρατία και τις συντηρητικές βλέψεις της μεσαίας τάξης, η πορεία του Podemos καταγγέλθηκε τόσο από την κλασική αριστερά όσο και από τη νεοφιλελεύθερη δεξιά. Σε κάθε περίπτωση, οι ανακατατάξεις στο κομματικό σύστημα που επέφερε η παρουσία του και η σταδιακή κρίση στη δεξιά του λαϊκού κόμματος έδωσαν καρπούς με την κυβέρνηση συνεργασίας PSOE και Unidas Podemos το 2019. Ενώ τα μέχρι τώρα δεδομένα φανερώνουν σε πολλά επίπεδα τη μετριοπάθεια της συγκεκριμένης συγκυβέρνησης, η άνοδος της ακροδεξιάς από το 2017 αποδεικνύει ότι τόσο τα προτάγματα όσο και οι αξίες που πρόβαλε το κίνημα κατά της λιτότητας εξακολουθούν να είναι καιρία.

4. ΔΗΜΟΤΙΣΜΟΣ: ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΥΒΕΡΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ

Οι πλατφόρμες του νέου δημοτισμού (*nuevo municipalismo*) ή, αλλιώς, δημοτισμού της αλλαγής (*municipalismo de cambio*) αποτέλεσαν ένα ακόμα εγχείρημα αλλαγής κυβερνολογικού παραδείγματος. Για αρκετά χρόνια, η λειτουργία των Αυτόνομων Κοινοτήτων και των μεγάλων δήμων ακολουθούσε σε σημαντικό βαθμό το διοικητικό κέντρο της Μαδρίτης, που αποτελούσε τη βάση του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος διακυβέρνησης. Για πάνω από 25 χρόνια η Μαδρίτη υπήρξε το εφαλτήριο της κατασκευής μιας νεοσυντηρητικής ηγεμονίας μέσω της εμπέδωσης των αξιών του οικονομικού ανταγωνισμού, της κινητοποίησης των πλέον συντηρητικών κύκλων της κοινωνίας, και της εφαρμογής των πολιτικών απελευθέρωσης της εκμετάλλευσης γης (Carmona Pascual et al., 2012, σελ. 20-21, 30). Ενισχύθηκαν νοοτροπίες και αξίες που εμφυσούσαν τον οικονομικό ανταγωνισμό έναντι της πολιτικής αντιπαράθεσης, ενώ η κεντρική εξουσία έτεινε να ανακατευθύνει τις επιθυμίες ή τα συμφέροντα των πολιτών και όχι να τα εκπροσωπεί (στο ίδιο, σελ. 40).

Το μοντέλο αστικής ανάπτυξης που είχε ακολουθήσει η Ισπανία οδήγησε σε τεράστια εξάρτηση από τον τουριστικό και κατασκευαστικό τομέα (*La Hidra Cooperativa*, 2019, σελ. 153), που αποτέλεσαν τις βασικές αιτίες της *φούσκας ακινήτων*. Έπρεπε, λοιπόν, να απο-

κατασταθεί η κεντρικότητα της θέσης του δήμου και των ίδιων των πολιτών, βάζοντας φρένο στις ληστρικές και κοντόφθαλμες επενδύσεις (La Hidra Cooperativa 2019, σελ. 154, 166· Subirana et al. 2019, σελ. 162-163, 175). Η προτεραιότητα έπρεπε να δοθεί στις πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων, στη στήριξη των ασθενέστερων, και στην αλλαγή των συσχετισμών δύναμης σε τοπικό επίπεδο. Το παράδειγμα της Πλατφόρμας Πληγέντων από τις Υποθήκες (PAH) είχε ανοίξει τον δρόμο προς μια στρατηγική αλληλοβοήθειας και στήριξης των δανειοληπτών, που έβλεπαν τους κόπους μιας ζωής να κινδυνεύουν να εξαφανιστούν και, μαζί με αυτούς, τα σπίτια τους (Brickell et al., 2017· Colau and Alemany 2013). Δημιουργήθηκε χωρίς κομματικά στεγανά, αλλά με στόχο να παράσχει βοήθεια, ενημέρωση και εναλλακτικές προτάσεις (Flesher Fominaya, 2020, σελ. 184-197).

Αρχικά σε στενή συνεργασία με το Podemos, αργότερα με μεγαλύτερες αποστάσεις από τις επιλογές του κόμματος, οι δημοτιστικές παρατάξεις έδωσαν εξ αρχής μεγαλύτερη έμφαση στην κουλτούρα συμμετοχικότητας και στη φεμινιστική δυναμική, ενάντια στις ανδροκρατούμενες νοοτροπίες ακόμα και με όρους αριστερού λαϊκισμού (Cruells and Alfama, 2019· Roth, 2019· Roth et al., 2019). Ταυτόχρονα, ο αρχηγοκεντρισμός του Podemos οδήγησε ακτιβιστές και φεμινιστικές ομάδες να στραφούν στο οικείο, το κοντινό και το άμεσο, όπου η διεκδίκηση της αυτονομίας ήταν πιο εύκολη και με λιγότερες μεσολαβήσεις. Ήταν πιο απλό για τους μη επαγγελματίες της πολιτικής, τους δημότες και τους κατοίκους των γειτονιών να ασχοληθούν με θέματα που γνώριζαν καλά και επηρέαζαν την καθημερινότητά τους.

4.1. Δημοτισμός και αριστερός λαϊκισμός

Ακολουθώντας τη Laura Roth, θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε τη σχέση του νέου δημοτισμού με τον αριστερό λαϊκισμό ως εξής:

- Χωρίς να υπάρχει απόλυτη διάκριση λαϊκισμού και δημοτισμού, η διαφοροποίηση έρχεται μέσα από την έμφαση που δίνεται στον λόγο (στον πρώτο), και στην πράξη (στο δεύτερο). Η πολιτική του δημοτισμού επικεντρώνεται στο μικροεπίπεδο με βάση τη λογική «μαθαίνουμε δρώντας» (*aprender haciendo*).
- Ο αριστερός λαϊκισμός πολύ συχνά ακολουθεί πιο παραδοσιακούς μηχανισμούς άσκησης της εξουσίας, δίνοντας έμφαση

στο πρόσωπο του ηγέτη ή των ομάδων ειδικών-καθοδηγητών. Αντίθετα, στον δημοτισμό προκρίνονται πιο συμμετοχικές διαδικασίες με πολυπρόσωπα όργανα.

- Ενώ για όλα τα λαϊκιστικά κόμματα η έμφαση της πολιτικής παρέμβασης δίνεται στο εθνικό επίπεδο και στις εκλογικές αναμετρήσεις, οι δημοτιστικές παρατάξεις βασιζονται σε τοπικές ομάδες, ανεξάρτητες από κομματικές οργανώσεις. Επιπλέον, οι απλοί άνθρωποι έχουν περισσότερες ευκαιρίες επιρροής στο μικροεπίπεδο, πέραν της απλής ψήφου σε εκλογικές αναμετρήσεις.
- Η φεμινιστική επιρροή είναι διαρκής και πιο εμπεδωμένη στον δημοτισμό απ' ό,τι στον λαϊκισμό. Η *εκθήλυνση της πολιτικής* αναφέρεται στην απόρριψη των πατριαρχικών πρακτικών που επικρατούν στο σύνολο της κομματικής ζωής. Οι δημοτιστικές παρεμβάσεις βάζουν στο επίκεντρο το τρωτό ή υποτιμημένο υποκείμενο, τη διαφορετικότητα και τη σχεσιακή ενδυνάμωση της κοινότητας (Roth, 2019).

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η σημαντική διαφοροποίηση του δημοτισμού εντοπίζεται στην εμπέδωση μιας διαφορετικής σχέσης με την πολιτική. Αν στην περίπτωση των κομμάτων της αριστεράς (λαϊκιστικής ή μη) η έμφαση δινόταν στο πεδίο της «διακυβέρνησης των άλλων», στην περίπτωση του φεμινιστικού και φροντιστικού παραδείγματος του δημοτισμού η προσοχή στρέφεται εξίσου και σε μηχανισμούς «διακυβέρνησης του εαυτού». Η σχεσιακότητα μετατρέπεται σε κεντρικό ζητούμενο, έτσι ώστε να αναμορφώνονται όχι μόνο οι κανόνες, οι νόμοι ή τα καταστατικά, αλλά και τα ίδια τα συμμετέχοντα άτομα.

Ένα χαρακτηριστικό περιστατικό προέρχεται από την παράταξη *Ahora Madrid* στην ισπανική πρωτεύουσα. Όταν ένας από τους δημοτικούς συμβούλους ανακοίνωσε ότι θα συνεχίσει να παραβρίσκειται σε όλες τις κινητοποιήσεις που έτρεχαν την περίοδο εκείνη, παρά το γεγονός ότι μόλις είχε γίνει πατέρας, οι ακτιβίστριες απάντησαν κατάλληλα. Οι φεμινίστριες της παράταξης αντέδρασαν με πίεςεις ώστε να αναλάβει την ευθύνη της φροντίδας που του αναλογούσε, απειλώντας ότι σε διαφορετική περίπτωση θα δημοσιοποιούσαν την έλλειψη υπευθυνότητας από μεριάς του (Cruells and Alfama 2019, σελ. 268). Το σημείο αυτό έχει αποτελέσει ένα σημαντικό τομέα δράσης των δημοτιστικών οργανώσεων στην Ισπανία, θέτοντας ως κεντρικό στόχο τη διευκόλυνση της συμμετοχής των γυναικών και

των ατόμων που συνήθως αποκλείονται από τις δράσεις λόγω συνθηκών, χρόνου ή οικογενειακών υποχρεώσεων. Η πολιτική έπρεπε να γίνει προσιτή σε όλα τα άτομα που μέχρι τώρα αδυνατούσαν να συμμετάσχουν επί ίσους όροις στις δράσεις.

Ακόμα και στις τοπικές συνελεύσεις ή τα συμβούλια πολιτών έπρεπε να αλλάξουν δραστικά οι συνήθειες για να διευκολυνθεί η συμμετοχή και η έκφραση όλων. Οι νέες διαδικασίες των συνελεύσεων στόχευσαν στην ισότιμη και εναλλάξ παραχώρηση του λόγου, στη χρονομέτρηση των παρεμβάσεων (π.χ. δύο λεπτά η καθεμία) ή στη σύνταξη οδηγιών προς τους ομιλητές ώστε να αυξηθεί η συμμετοχή όσων μέχρι τώρα έμεναν αθέατες/-οι. Ενδεικτικά, η παράταξη Marea Atlántica (της πόλης A Coruña) δημιούργησε ένα δεκάλογο με συστάσεις όπως: «δεν χρειάζεται να είσαι ο πρώτος που θα μιλήσει», «στην παρέμβασή σου ενίσχυσε τη βασική θέση και μην επιχειρείς να εξηγήσεις τι ήθελε να πει κάποια συντρόφισσα», «μαλάκωσε τον τόνο της φωνής σου» κ.λπ. (Roth and Rosich, 2019, σελ. 265). Η αλλαγή της πολιτικής στους δήμους έπρεπε να συμβαδίζει με την αλλαγή του τρόπου που οι ίδιοι οι συμμετέχοντες στη διοίκηση του δήμου διαχειρίζονται τις σχέσεις τους.

Σε πλήρη αντίθεση με το νεοφιλελεύθερο πάθος για δύναμη και επικράτηση επί των λιγότερο προνομιούχων, ο δημοτισμός σεβάστηκε την τρωτότητα, την ευπάθεια των σωμάτων, την ευαισθησία και την ανάγκη της φροντίδας (Gil, 2011· Olmo, 2021· Zechner, 2021). Το σημείο συνάντησης του φεμινισμού με το δημοτισμό βρίσκεται στη σημασία που αποδίδεται στο σώμα. Ο δημοτισμός αναγνωρίζει την αλληλεξάρτηση των σωμάτων, των γειτόνων, των κινημάτων και των θεσμών. Γι' αυτόν το λόγο δίνεται απόλυτη προτεραιότητα σε πολιτικές φροντίδας για παιδιά και ηλικιωμένους, για εξαρτημένα άτομα, αρρώστους, ανάπηρους, εγκύους και όλες όσες αφιερώνονται σε αθέατες μορφές απασχόλησης (Zechner, ό.π., σελ. 23, 25, 120). Τέτοιες μεταθέσεις σε στρατηγικό και αξιακό επίπεδο διαμεσολαβούνται από την έμφαση στην επιλογή των κατάλληλων μέσων για την επίτευξη ενός στόχου. Η βαρύτητα μετατίθεται από το «τι» στο «πώς» της δράσης, ώστε όχι μόνο ο στόχος να είναι συμβατός με τη λογική της φροντίδας, αλλά και τα μέσα που επιλέγονται για την επίτευξή του να μη δημιουργούν αποκλεισμούς, ούτε να αναπαράγουν ανισότητες δύναμης (στο ίδιο, σελ. 53-54, 88, 104-105).

Στη φεμινιστική προοπτική του δημοτισμού, οι πολίτες (ciudadanos) μετατρέπονται σε πολίτες-φροντιστές (cuidadanos) (Chatzidakis κ.ά.,

2022, σελ. 59· Flesher Fominaya, 2020, σελ. 117). Κάθε πολίτης είναι ταυτόχρονα και φροντιστής της γειτονιάς και των ανθρώπων της, με την ίδια λογική φροντίδας που μια μητέρα μεγαλώνει το παιδί ή διαχειρίζεται τα οικογενειακά ζητήματα. Ο οικονομικός παράγοντας είναι σημαντικός, όμως δεν κυριαρχεί επί των αξιών ή των συλλογικών αγαθών, και δεν αποτελεί τον μοναδικό προσδιοριστικό παράγοντα της ευτυχίας ή της ποιότητας ζωής. Η νέα αυτή κυβερνολογική που προκύπτει δεν βάζει μόνο κανόνες, ούτε επαναπαύεται στην τήρησή τους. Καλείται να κατανοήσει τη λειτουργία και τους λόγους της παραβίασης των ορίων και να δουλέψει πάνω σ' αυτούς. Βλέπει πέρα από την ενηλικο-κεντρική ή/και ατομοκεντρική όψη της ζωής, ενώ προχωράει πέρα από τα φιλελεύθερα όρια που έχει θέσει η εξιδανίκευση του δυτικού, λευκού, ετεροφυλόφιλου άντρα (Zechner, 2021, σελ. 120).

Από όλα τα παραπάνω γίνεται σαφής η αλλαγή παραδείγματος από τις πολιτικές της νεοφιλελεύθερης *πόλης-επιχείρησης*. Δεν αλλάζει μόνον ο φορέας ελέγχου των υπηρεσιών ή των πόρων (π.χ. από τον ιδιωτικό στον κρατικό τομέα), αλλά ο τρόπος διαχείρισης του κοινού αγαθού με έμφαση στην ισότητα, τη δημοκρατικότητα και τη βιωσιμότητα (στην κοινή διαχείριση από τις ίδιες τις τοπικές κοινότητες) (La Hidra Cooperativa, 2019, σελ. 164). Ταυτόχρονα, ανοίγεται ένας νέος δημοκρατικός ορίζοντας και μια εναλλακτική αντίληψη περί ασφάλειας. Αυτή η τελευταία δεν είναι απλώς νομισματική ή χρηματιστηριακή, αλλά συναισθηματική, ψυχολογική, καθημερινή και γι' αυτό βαθύτατα πολιτική.

Δεν επιδιώκεται η εξάλειψη των αντιπαραθέσεων ή ακόμα και των συγκρούσεων (Méndez de Andés, 2019, σελ. 123-133). Το ζητούμενο της *εκθήλυνσης* έγκειται στο να γίνονται οι διαφωνίες καλύτερα κατανοητές και να επιλύονται με τη λιγότερη δυνατή βία. Η προστασία κατανέμεται με βάση την ευπάθεια ή την αδυναμία, σε αντίθεση με τους νεοφιλελεύθερους μηχανισμούς ελέγχου που συσσωρεύουν ασφάλεια για τους μεγάλους και δυνατούς, ενώ μοιράζουν κινδύνους στους πιο αδύναμους. Η απάντηση των πολιτών-φροντιστών μεταστρέφει το κλίμα απαισιοδοξίας, καλλιεργώντας το αίσθημα του ανήκειν και της δύναμης από τη συμμετοχή σε μια κοινότητα αλληλοκατανόησης: «αισθανόμαστε ξανά ασφαλείς παραμένοντας ενωμένοι» (Expósito, 2019, σελ. 66). Οι ψηφοφόροι έπρεπε να ξαναγίνουν πολίτες και στη θέση της κερδοσκοπίας να προκριθούν τακτικές προάσπισης των συλλογικών αγαθών.

Προς αυτήν την κατεύθυνση πορεύτηκαν τα δημοτιστικά σχήματα χωρίς να λείπουν και αμφιθυμίες αναφορικά με τα όρια δημόσιου-ιδιωτικού, κοινής ή κρατικής διαχείρισης, συλλογικού ή κρατικού ελέγχου. Το σημαντικό, όμως, είναι ότι τόσο το Podemos σε εθνικό επίπεδο όσο και οι δημοτιστικές παρατάξεις σε τοπικό δεν κατάφεραν να επιφέρουν την υπέρβαση των κατεστημένων σχέσεων δύναμης (Barrio, 2019· Kιourkiolis and Katsambekis, 2018, σελ. 205). Το Καταλανικό δημοψήφισμα του 2017, η επιστροφή στη στεγανότητα της εθνικής ταύτισης και η άνοδος της ριζοσπαστικής δεξιάς δείχνουν τη μη ολοκλήρωση της διαδικασίας που ξεκίνησε το κίνημα 15Μ, όχι όμως τη ματαιότητά του. Με λίγα λόγια, αποδεικνύουν ότι η προσπάθεια εγκαθίδρυσης ενός διαφορετικού κυβερνολογικού προτύπου είναι δύσκολη, μακροπρόθεσμη αλλά δημοκρατικά απαραίτητη. Άλλωστε, η αναγέννηση του ισπανικού εθνικισμού τα τελευταία χρόνια έχει επαναφέρει τα συστατικά στοιχεία της νεοφιλελεύθερης κυβερνολογικής και μάλιστα στην πιο ακραία μορφή τους.

5. Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ-ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ;

Η εκλογική εκτόξευση της ριζοσπαστικής δεξιάς του Vox το 2017 αποτέλεσε την απάντηση του συντηρητικού κατεστημένου στο καταλανικό δημοψήφισμα για ανεξαρτησία (Fundación de los Comunes, ό.π., σελ. 175). Σε αυτή την εξέλιξη, τόσο ο αριστερός λαϊκισμός όσο και οι δημοτιστικές παρατάξεις φάνηκαν να χάνουν έδαφος, ενώ η έμφαση σε έναν λόγο υπέρ της δύναμης, της υπεροχής και των προνομίων φαινόταν πιο συμβατός με το πρότυπο του έθνους-επιχείρησης. Όπως μια καπιταλιστική επιχείρηση, έτσι και ένα έθνος πρέπει να προστατεύει και να επεκτείνει το κεφάλαιό του, τη δύναμη και την κυριαρχία του έναντι των υπολοίπων (Brown, 2015, σελ. 108).

Ο ισπανικός εθνικισμός «νέας κοπής» ανασυντάσσει τα επιχειρήματα της φυλής και του έθνους ως τακτικές ενίσχυσης της καπιταλιστικής συγκέντρωσης και της κοινωνικής ιεραρχίας. Η ιεραρχία της αγοράς και η επιθυμία του λευκού κυρίαρχου άντρα να έχει πάντα κάποιον υποδεέστερο για να τον υπηρετεί (εργάτη, γυναίκα, μετανάστη) αναβαθμίζονται, καθώς συνδέονται με κάποια νεωτερικά στοιχεία. Η αντιφεμινιστική καμπάνια της ριζοσπαστικής δεξιάς συμπίπτει με τον εθνικισμό νέας κοπής, ενσωματώνοντας κλασικές ρατσιστικές αντιλήψεις σε συνδυασμό με την ενίσχυση του κρατι-

κού αυταρχισμού, της βίας και της καταστολής (Fundación de los Comunes, ό.π., σελ. 30-33, 50, 150).

Με τα συνθήματα υπέρ του *νόμου και της τάξης*, την αντι-μεταναστευτική ρητορεία και την απαίτηση να περιοριστεί το κράτος πρόνοιας μόνο στους γηγενείς και *κοινωνικά άξιους*, το Vox άλλαξε τον πολιτικό λόγο προς το συντηρητικότερο. Η απαίτηση για αυστηρότερους νόμους και λιγότερη ανοχή προς τους *εχθρούς του έθνους* επέκτεινε τις φωνές για εθνική ομοιογένεια, πολιτισμική και ηθική καθαρότητα (Rama et al., 2021, σελ. 43-47). Αλλά εξέφρασε και την αίσθηση απώλειας δύναμης των μεσοαστικών τάξεων, που έβλεπαν να εξαφανίζονται τα οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά προνόμιά τους λόγω της κρίσης. Αν, όμως, η ταξική ταύτιση προσδιορίζεται οικονομικά, η ταύτιση με την αντι-δημοκρατική πολιτική θα μπορούσε μάλλον να εντοπιστεί στα κυβερνολογικά πρότυπα προσδιορισμού της σχέσης με την πολιτική και την κοινωνία.

Σε αντίθεση με το ισότιμο και δημοκρατικά συμπεριληπτικό πρότυπο υποκειμενοποίησης που πρόβαλε το κίνημα κατά της λιτότητας, προς τα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας, επιδιώκει να ηγεμονεύσει ο υψηλής εισοδηματικής κλίμακας και μεσαίου εκπαιδευτικού επιπέδου εκπρόσωπος της μεσαίας τάξης. Ενώ συνήθως οι ψηφοφόροι των άλλων κομμάτων αισθάνονται εγγύτητα με τις χαμηλότερες οικονομικές τάξεις, οι υποστηρικτές του Vox ταυτίζονται περισσότερο με τη μεσαία τάξη, κατέχουν υψηλότερη οικονομική επιφάνεια και είναι κυρίως νέοι άντρες (στο ίδιο, σελ. 71-75). Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι δείχνουν σαφώς λιγότερη εκτίμηση στο δημοκρατικό πολίτευμα. Εξιδανικεύοντας αυταρχικά καθεστώτα του παρελθόντος, κλίνουν προς απροκάλυπτα αντι-δημοκρατικές θέσεις με βασικό υπόβαθρο τη διατήρηση προνομίων για τους μεσοαστούς και γηγενείς εκπροσώπους του ισπανικού έθνους (στο ίδιο, σελ. 114-117).

Μπορεί ένα ζήτημα που ανέδειξε η θεσμοποίηση του Podemos να ήταν η έλλειψη πολιτικής ριζοσπαστικότητας των μεσαίων τάξεων, όμως η δυναμική του Vox πρόβαλε ένα ζήτημα ακόμα πιο πολύπλοκο: την ισχυρή αντίσταση μεγάλου μέρους του κατεστημένου στην αλλαγή της «σχέσης με τον εαυτό και τους άλλους». Η κυβερνολογική προβληματοποίηση τέμνει τις ταξικές και ιδεολογικές ταυτότητες, αναδεικνύοντας νοοτροπίες, πρακτικές και συνήθειες βαθιά ριζωμένες στο σύνολο των πολιτικών χώρων. Άλλωστε, η μεσαία όπως και η εργατική τάξη δεν είναι απόλυτα ομοιογενείς και σαφώς οριοθετημένες κατηγορίες. Προκύπτουν μέσα από πολύμορφες

ταυτίσεις με πολιτικές και κοινωνικές αξίες. Εκτός από τα καθαρά οικονομικά χαρακτηριστικά, ιδιαίτερη βαρύτητα πρέπει να δίνεται και στη σχεσιακή λογική που συνοδεύει τις πολιτικές ταυτότητες. Ο ταξικός παράγοντας δεν είναι πάντα ικανός να καθορίσει την ποιότητα της σχέσης με την πολιτική, πολλώ δε μάλλον τις λεπτές διαφορές στη σχέση με τον εαυτό και τους άλλους, που προσδιορίζει η κατασκευή των συλλογικών υποκειμένων.

Η ερμηνευτική προτεραιότητα που επέλεξα να δώσω στην έννοια της κυβερνολογικής καταδεικνύει αυτήν ακριβώς την μετατόπιση της κριτικής προσέγγισης. Δεν είναι μόνο η υποτίμηση της ταξικής αντιπαράθεσης που έγινε αισθητή στη θεσμική πορεία του Podemos, αλλά και η *μετάφρασή* της από μια στενά κομματική ή ψηφοθηρική σκοπιά. Στην περίπτωση των δημοτιστικών παρεμβάσεων, η πιο ξεκάθαρη στήριξη εναλλακτικών κυβερνολογικών είχε σαφέστερες στοχεύσεις. Παρ' όλα αυτά, η έξαρση της εθνικιστικής αντιδικίας ανάμεσα στο κεντρικό κράτος και την Καταλανική κυβέρνηση άλλαξε τους όρους της πολιτικής αντιπαράθεσης, αλλά δεν μείωσε τη σημασία της επένδυσης σε πολιτικά υποκείμενα με σαφώς δημοκρατικά προσδιορισμένη κουλτούρα σχέσεων.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ανάμεσα στην άνευ όρων απόρριψη των όσων προέκυψαν από το κίνημα κατά της λιτότητας και την αποθέωσή του, υπάρχουν αρκετά πεδία κριτικής αποτίμησης και αφομοίωσης της εμπειρίας που έχει αποκομιστεί. Μπορεί το κίνημα 15M να μην άλλαξε ριζικά τις σχέσεις δύναμης, αλλά προκάλεσε ανατροπές, έμαθε και δίδαξε από λάθη, άφησε παραδείγματα ενεργής πολιτικής συμμετοχής σε μια περίοδο πρωτοκαθεδρίας των τεχνοκρατικών μηχανισμών. Ο στόχος αυτού του άρθρου ήταν να κατανοηθεί το επίπεδο αποτίμησης των θετικών που προέκυψαν από μια πυκνή πολιτική περίοδο.

Η κυβερνολογική οπτική βοηθάει στο να ανοίξει η συζήτηση για τα μέσα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο κτίσιμο στρατηγικών που ενδιαφέρονται για το προσωπικό και το συλλογικό, το τοπικό και το καθολικό, το σχεσιακό και το θεσμικό επίπεδο. Μπορεί τα συμφέροντα της μεσαίας τάξης να βάζουν φρένο σε ριζοσπαστικές μεταβολές του υπάρχοντος συστήματος, αλλά η απονομομοποίηση της πατριαρχίας και κάθε είδους κοινωνικής ανισότητας παραμένει ζητούμενο και στα πιο πληβειακά στρώματα της κοινωνίας. Όχι μό-

νον η επισήμανση ή η ανάδειξη αυτών των ζητημάτων, αλλά και η έμπρακτη εφαρμογή τακτικών αντιμετώπισής τους με εναλλακτικά σχήματα δράσεων είναι από τα σημαντικά επιτεύγματα του κινήματος 15M και των συνεχιστών του. Ειδικά η άνοδος της αντιδραστικής και ρατσιστικής δεξιάς επιβεβαιώνει τη σημασία του εκδημοκρατισμού στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό και τη σχέση με την κοινότητα.

Η υπεράσπιση της δημοκρατίας περνάει μέσα από την προβληματοποίηση της σχεσιακότητας, ενώ η συνύπαρξη είναι μια τέχνη και ένα συνεχές μάθημα ζωής. Προκύπτει μέσα από λάθη και δοκιμές, καθιερώνει το συνεχές ενδιαφέρον για τ@ άλλ@, ενισχύει την αμφισβήτηση, τον διάλογο και τη διαφωνία. Είναι εντέλει μια αδιάκοπη προσπάθεια για την κατάκτηση της τέχνης του να συνυπάρχουμε με όρους ισότητας, ανοχής και αλληλοσεβασμού. Ως προς αυτό ακριβώς, η δεκαετία 2010-2019 φάνηκε ιδιαίτερα παραγωγική και χρήσιμη. Οι πρακτικές πολιτικής δράσης και οι νοοτροπίες διαλόγου που δημιούργησε, ειδικά στο επίπεδο της αυτοδιαχείρισης, αξίζουν να ενισχυθούν και να εθίσουν σε νέα πρότυπα σχεσιακότητας.

«Γιατί όταν οι πολλοί ανακαλύπτουν μια συνέλευση, το κάνουν προσθέτοντας αυτό που ξέρουν, συνθέτοντας μαζί το πώς θα κινηθούν, πώς να απευθύνονται σε άλλους/άλλες, πώς να αντιστέκονται σε κάτι, πώς να αγγίζονται και πώς να μην αγγίζουν, πώς να συμφωνούν και πώς να διαφωνούν, πώς να ψηφίζουν, πώς να είναι ορατοί και πώς να είναι αόρατοι» (Geheimagentur, 2016, σελ.13).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Agamben, G. (2005). *Homo sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* (μτφρ.: Π. Τσιαμούρας). Scripta.
- Chatzidakis, A., Jakim, J., Littler, J., Rottenberg, C., και Segal, L. (2022). *Το μανιφέστο της φροντίδας: Η πολιτική της αλληλεξάρτησης*. Ροπή.
- Foucault, M. (2012). *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)* (μτφρ: Β. Πατσογιάννης). Πλέθρον.
- Mouffe, C. (2010). *Επί του πολιτικού* (μτφρ.: Α. Κιουπκιολής). Εκκρεμές.

Ξενόγλωσση

- Agustín, Ó. G. (2018). We the people or we the Republic? The need for republican populism. In M. Briziarelli and Ó. García Agustín (Eds.), *Podemos and the new political cycle: Left-wing populism and anti-establishment politics* (pp. 147-169). Palgrave Macmillan.

- Agustín, Ó. G., and Briziarelli, M. (2018). Introduction: Wind of change: Podemos, its dreams and its politics. In Ó. G. Agustín and M. Briziarelli (Eds.), *Podemos and the new political cycle: Left-wing populism and anti-establishment politics* (pp. 3-22). Palgrave Macmillan.
- Alberich Nistal, T. (2016). *Desde las asociaciones de vecinos al 15M y las mareas ciudadanas: Breve historia de los movimientos sociales*. Dykinson.
- Álvarez Junco, J. (1994). Social movements in modern Spain: From the pre-civil war model to contemporary NSMs. In E. Laraña, H. Johnston, and J. R. Gusfield (Eds.), *New social movements: From ideology to identity* (pp. 304-329). Temple University Press.
- Ávila, D., and García, S. (2015). Entre el riesgo y la emergencia: La nueva protección social en el marco del dispositivo securitario neoliberal. In D. Ávila and S. García (Eds.), *Enclaves de riesgo: Gobierno neoliberal, desigualdad y control social* (pp. 83-103). Traficantes de Sueños.
- Barrio, A. (2019). Los partidos políticos en la España post-15M. In J. Cagiao y Conde and I. Touton (Eds.), *España después del 15M*. Catarata.
- Boix Palop, A. (2019). Porosidad democrática y crisis constitucional en España. In J. Cagiao y Conde and I. Touton (Eds.), *España después del 15M*. Catarata.
- Booth, J., and Baert, P. (2020). *The dark side of Podemos? Carl Schmitt and contemporary progressive populism*. Routledge
- Botti, A. (2013). From opposition to government: The Popular Party of Mariano Rajoy. In B. N. Field and A. Botti (Eds.), *Politics and society in contemporary Spain: From Zapatero to Rajoy* (pp. 41-59). Palgrave Macmillan.
- Brickell, K., Fernández Arrigoitia, M., Vasudevan, A., and Royal Geographical Society (with The Institute of British Geographers) (Eds.). (2017). *Geographies of forced eviction: Dis-possession, violence, resistance*. Palgrave Macmillan.
- Briziarelli, M. (2018). Podemos' twofold assault on hegemony: The possibilities of the post-modern prince and the perils of passive revolution. In Ó. G. Agustín and M. Briziarelli (Eds.), *Podemos and the new political cycle: Left-wing populism and anti-establishment politics* (pp. 97-122). Palgrave Macmillan.
- Brown, W. (2015). *Undoing the demos: Neoliberalism's stealth revolution*. Zone Books.
- Brown, W. (2019). *In the ruins of neoliberalism: The rise of antidemocratic politics in the West*. Columbia University Press.
- Bruff, I. (2014). The rise of authoritarian neoliberalism. *Rethinking Marxism*, 26 (1), pp. 113-129. <https://doi.org/10.1080/08935696.2013.843250>
- Butler, J., Laclau, E., and Žižek, S. (2000). *Contingency, hegemony, universality: Contemporary dialogues on the left*. Verso.
- Caravantes, P. (2020). Tensions between populist and feminist politics: The case of the Spanish left populist party Podemos. *International Political Science Review*, 42 (5), pp. 596-612. <https://doi.org/10.1177/0192512120931209>
- Carmona Pascual, P. C., García Dorado, B., and Sánchez Moya, A. (2012). *Spanish neocon: La revuelta neoconservadora en la derecha española*. Traficantes de Sueños.
- Castells, M., Caraja, J. M. G., and Cardoso, G. (Eds.) (2012). *Aftermath: The cultures of the economic crisis*. Oxford University Press.
- Colau, A., and Alemany, A. (2013). *Vidas hipotecadas: De la burbuja inmobiliaria al derecho a la vivienda*. Cuadrilátero de Libros.
- Collado Campaña, F., and Jiménez Díaz, J. F. (2016). Discursos políticos ante la crisis económica: Estudio del líder del PSOE. *Barataria. Revista Castellano-Manchega de Ciencias Sociales*, 14, pp. 41-57, <https://doi.org/10.20932/barataria.v0i14.100>

- Cruells, M., and Alfama, E. (2019). El feminismo en el municipalismo. Propuestas de políticas hacia la equidad y la radicalidad democrática. In L. Roth, A. Monterde, and A. Calleja-López (Eds.), *Ciudades democráticas: La revuelta municipalista en el ciclo post-15M* (pp. 203-222). Icaria.
- Dardot, P., and Laval, C. (2013). *The new way of the world: On neoliberal society*. Verso.
- Dardot, P., and Laval, C. (2019). *Never ending nightmare: The neoliberal assault on democracy*. Verso.
- del Pino Matute, E., and Fernández Llera, R. (2019). Ajustes e impactos de la crisis sobre el gasto social de las comunidades autónomas. In A. Cuenca and S. Lago Peñas (Eds.), *El sector público español: Reformas pendientes* (pp. 157-186). Funcas.
- della Porta, D. (2017). Late neoliberalism and its discontents: An introduction. In D. della Porta, M. Andretta, T. Fernandes, F. O'Connor, E. Romanos, and M. Vogiatzoglou, *Late neoliberalism and its discontents in the economic crisis* (pp. 1-38). Springer International Publishing.
- della Porta, D., and Caiani, M. (2009). *Social movements and europeanization*. Oxford University Press.
- Eklundh, E. (2018). Populism, hegemony, and the phantasmatic sovereign: The ties between nationalism and left-wing populism. In *Podemos and the new political cycle: Left-wing populism and anti-establishment politics* (pp. 123-146). Palgrave Macmillan.
- El País* (2008). Elecciones generales 2008. *elpais.com*. <https://resultados.elpais.com/elecciones/2008/generales/congreso/>
- El País* (2011). Resultados 2011. *elpais.com* <https://resultados.elpais.com/elecciones/2011/generales/congreso/index.html>
- Errejón, Í. (2021). *Con todo: De los años veloces al futuro*. Planeta.
- Expósito, M. (2019). *Discursos plebeyos: La toma de la palabra y de las instituciones por la gente común*. Icaria.
- Fernández, F. (2020). *Translating the crisis: Politics and culture in Spain after the 15M*. Routledge.
- Fernández-Martínez, J. L., García-Espín, P., and Alarcón, P. (2022). Assessing the new municipalism reform of advisory councils: The cases of Madrid and Barcelona (2015-2019). *Urban Affairs Review*, 0(0) <https://doi.org/10.1177/10780874221109444>.
- Fernández-Savater, A. (2019). Una disputa antropológica: Crisis y movimientos en España 2008-2017. In J. Cagiao y Conde and I. Touton (Eds.), *España después del 15M*. Catarata.
- Fernández-Savater, A. (2021). *La fuerza de los débiles: El 15M en el laberinto español: un ensayo sobre la eficacia política*. Akal.
- Flesher Fominaya, C. (2020). *Democracy reloaded: Inside Spain's political laboratory from 15-M to Podemos*. Oxford University Press.
- Franzé, J. (2018). The Podemos discourse: A journey from antagonism to agonism. In Ó. G. Agustín and M. Briziarelli (Eds.), *Podemos and the new political cycle: Left-wing populism and anti-establishment politics* (pp. 49-74). Palgrave Macmillan.
- Franzé, J., and Simón, M. Á. (2019). ¿Nueva política o renovación de la izquierda? Acordes y desacuerdos entre Podemos, PSOE e IU (2014-2018). In J. Cagiao y Conde and I. Touton (Eds.), *España después del 15M*. Catarata.
- Fundación de los Comunes (Eds.). (2020). *Familia, raza y nación en tiempos de posfascismo*. Traficantes de Sueños.
- Galanopoulos, A., and Venizelos, G. (2022). Anti-populism and populist hype during the covid-19 pandemic. *Representation*, 58 (2), pp. 251-268. <https://doi.org/10.1080/00344893.2021.2017334>

- Geheimagentur (2016). Rehearsing the art of being many. In M. J. Schäfer and V. Tsianos (Eds.), *The art of being many: Towards a new theory and practice of gathering*. Transcript.
- Gil, S. L. (2011). *Nuevos feminismos: Sentidos comunes en la dispersión una historia de trayectorias y rupturas en el Estado español*. Traficantes de sueños.
- Gordon, C. (1991). Governmental rationality: An introduction. In G. Burchell, C. Gordon, and P. Miller (Eds.), *The Foucault effect: Studies in governmentality: With two lectures by and an interview with Michel Foucault* (pp. 1-52). University of Chicago Press.
- Gustran, C., and Quiroga, A. (2019). Self-portraits of the past: Conflicting narratives of the Spanish transition in a time of crisis (2008-2016). In M. E. Cavallaro and K. Kornetis (Eds.), *Rethinking democratisation in Spain, Greece and Portugal* (pp. 21-44). Springer International Publishing.
- Iglesias, P. (2015). Una nueva Transición. *elpaís.com*. https://elpais.com/elpais/2015/07/18/opinion/1437241765_050702.html
- Katsambekis, G., and Stavrakakis, Y. (2017a). Revisiting the nationalism/populism nexus: Lessons from the Greek case. *Javnost - The Public*, 24 (4), pp. 391-408. <https://doi.org/10.1080/013183222.2017.1330087>
- Kioupkiolis, A., and Katsambekis, G. (2018). Radical left populism from the margins to the mainstream: A comparison of Syriza and Podemos. In Ó. G. Agustín and M. Briziarelli (Eds.), *Podemos and the new political cycle: Left-wing populism and anti-establishment politics* (pp. 201-226). Palgrave Macmillan.
- Kornetis, K. (2019). Public memory of the Transitions in Spain and Greece: Toward a change of script. In M. E. Cavallaro and K. Kornetis (Eds.), *Rethinking democratisation in Spain, Greece and Portugal* (pp. 71-90). Springer International Publishing.
- La Hidra Cooperativa. (2019). Bienes comunes y municipalismo. Pasado y presente de una conquista popular. In L. Roth, A. Monterde and A. Calleja-López (Eds.), *Ciudades democráticas: La revuelta municipalista en el ciclo post-15M* (pp. 141-168). Icaria.
- Laclau, E. (2007). *On populist reason*. Verso.
- Laraña, E., Johnston, H., and Gusfield, J. R. (Eds.). (1994). *New social movements: From ideology to identity*. Temple University Press.
- Lazzarato, M. (2012). *The making of the indebted man: An essay on the neoliberal condition*. Semiotext(e).
- Lazzarato, M. (2015). *Governing by debt*. Semiotext(e).
- López-Terra, F. (2019). Imaginación colectiva en la España post-15M. In J. Cagiao y Conde and I. Touton (Eds.), *España después del 15M*. Catarata.
- Macchiarelli, C., Monti, M., Wiesner, C., Diessner, S., and De Grauwe, P. (2020). *The European Central Bank between the financial crisis and populisms*. Palgrave Macmillan.
- Matsaganis, M., and Leventi, C. (2014). The Distributional impact of austerity and the recession in Southern Europe. *South European Society and Politics*, 19 (3), pp. 393-412. <https://doi.org/10.1080/13608746.2014.947700>
- Méndez de Andrés, A. (2019). Políticas públicas municipalistas y acción de gobierno en las ciudades del cambio. In L. Roth, A. Monterde, and A. Calleja López (Eds.), *Ciudades democráticas. La revuelta municipalista en el ciclo post-15M* (pp. 113-140). Icaria Editorial.
- Mir Garcia, J. (2021). *Ola 15M: 10 años de movilización y cambio*. Bellaterra Edicions.
- Moffitt, B. (2016). *The global rise of populism: Performance, political style, and representation*. Stanford University Press.
- Monge Lasierra, C., Bergua Amores, J. A., Minguijón, J., and Pac, D. (Eds.) (2021). *Tras la indignación: El 15M: miradas desde el presente*. Gedisa Editorial.

- Mudde, C., and Rovira Kaltwasser, C. (2013). Exclusionary vs. inclusionary populism: Comparing contemporary Europe and Latin America. *Government and opposition*, 48 (2), pp. 147-174. <https://doi.org/10.1017/gov.2012.11>
- Olmo, C. del. (2021). *¿Dónde está mi tribu?: Maternidad y crianza en una sociedad individualista*. Clave Intelectual.
- Pérez, L. (2018). Feminizar la política a través del municipalismo. In M. Junqué, K. S. Baird (Eds.), *Ciudades sin miedo* (pp. 33-37). Icaria Editorial.
- Pérez-Díaz, V., and Rodríguez, J. C. (2010). *Alerta y desconfiada: La sociedad española ante la crisis*. Fundación de las Cajas de Ahorros.
- Prentoulis, M. (2021). *Left populism in Europe: Lessons from Jeremy Corbyn to Podemos*. Pluto Press.
- Rama, J., Zanotti, L., Turnbull-Dugarte, S. J., and Santana, A. (2021). *VOX: The rise of the Spanish populist radical right*. Routledge.
- Rendueles, C., and Sola, J. (2018). The rise of Podemos: Promises, constraints and dilemmas. In Ó. G. Agustín and M. Briziarelli (Eds.), *Podemos and the new political cycle: Left-wing populism and anti-establishment politics* (pp. 25-47). Palgrave Macmillan.
- Rodríguez López, E. (2022). *El efecto clase media: Crítica y crisis de la paz social*. Traficantes de Sueños.
- Roth, L. (2019). Democracia y municipalismo. In L. Roth, A. Monterde, and A. Calleja-López (Eds.), *Ciudades democráticas: La revuelta municipalista en el ciclo post-15M* (pp. 55-82). Icaria.
- Roth, L., Lander, B., and Pin, G. (2019). Democracia radical en el Ayuntamiento. In M. Junqué, K. S. Baird (Eds.), *Ciudades sin miedo: Guía del movimiento municipalista global* (pp. 113-122). Icaria Editorial.
- Roth, L., and Rosich, L. (2019). Feminización de la política. In L. Roth, A. Monterde, and A. Calleja López (Eds.), *Ciudades democráticas: La revuelta municipalista en el ciclo post-15M* (pp. 251-269). Icaria.
- Sánchez Berrocal, A. (2020). Alemania, año cero: Orígenes ordoliberales de la Unión Europea y nuevo constitucionalismo disciplinario. *RECERCA. Revista de Pensament i Anàlisi*, 25 (2), pp. 95-115. <https://doi.org/10.6035/Recerca.2020.25.2.6>
- Scheuerman, W. E. (2002). Rethinking crisis government. *Constellations*, 9(4), pp. 492-505.
- Standing, G. (2011). *The precariat: The new dangerous class*. Bloomsbury Academic.
- Subirana, M., Roumet, C., and Petitjean, O. (2019). Remunicipalización de los servicios básicos. In M. Junqué, K. S. Baird (Eds.), *Ciudades sin miedo: Guía del movimiento municipalista global* (pp. 159-165). Icaria Editorial.
- Zechner, M. (2021). *Commoning care and collective power: Childcare commons and the micropolitics of municipalism in Barcelona*. Transversal texts.